

ESIMENE LUGU

ATKO

Muuga sadama lähedal, august 594

Atko seisis maapinnal hiilivas õhtukasteses udus ning hoidis hobust suitsetest. Ta oli jässakas ja jõuline, suure porikarva habeme ja pikkade allapoole rippuvate vuntsidega mees, ehk kolmkümmend viis talve vana, lahke, rõõmsana mõjuva näo ja silmadega, milles sageli, vähemalt kodustes oludes, helkis kaval-lõbus säde. Inimesed tundsid ennast Atko seltsis kindlalt ja isegi kui keegi ei arvanudki, et tegemist võiks olla suursuguse sõjakuningaga, avaldas muljet mehest õhkuv usaldusväärsus.

Atko oli piduriietes ja tema pikad, samuti porikarva juuksed olid kireva paelaga punutud seljal rippuvasse jämedasse patsi, mille otsa kaunistas väike kuldsest läikiv spiraal. Habetki oli hiljuti kammitud, kuid jäetud palmitsemata. Mehe keha kattis veidi kulunud väljanägemisega punane keep, mida vasakul õlal hoidis koos lihtne ristikujuline rauast sõlg. Keebi allservas torkas küll silma veidi narmendavate äärttega pruunikas paik, kuid üldiselt jättis rõivas igati isandliku mulje. Keebi alt turritav mõõgatupp andis siiski tunnistust, et selles kohas ei seisnud Atko just pidutsemise eesmärgil.

Hobune puristas ja Atko patsutas tasakesi looma koonu. Tss, tasa-tasa... Praegu polnud ta nägu sugugi lõbus, pigem vastupidi. Laena Lemmelõivilt hobune, oli isand öelnud, oota vaikselt ja ära endast enne märku anna, kui ütlen.

Atko oli ootamisega harjunud, nagu iga teinegi sõjamees, aga kuskohas siis nüüd! Kuri neid isandaid võtku! Hämarduvas suvelõpuõises taevas säras kuu, see valgustas maastikku ja taamal helkivat merd nii kaugele, kui silm ulatus. Kuu, põõsad, kivid ... aga see-eest millised kivid! Atko jõllitas läbi põõsaste tuhmi kohusetundlikkusega keset lagedamat platsi kõrguvat majasuurst kivimürakat. Kive oli siinkandis ikka usumatult pirakaid. Ja pühad olid nad ka, küllap ikka enamikus neist pesitses mingi haldjas või kiviema tütardega või teab veel kellega. Koduvallas olid ka mõned säherdused ja neile toodi ohvreid.

Nagu sellelegi siin. Tuttavalt lääge, kuid sellevõrra mitte vähem vastik lehk andis vastuvaidlematult tunnistust, millega tegu. Kivi kõrvale oli poolviltu teiba otsa torgatud värske kitsekorjus, täpsemalt küll pea, millest lõdvalt rippus nahk jalgadega. Laskuvas ööpimeduses näis see kui võigas, sarvede ja pulkkehaga jälgilt lehkv puuk, kes oma saaki ootab.

Atko ei saanult kujult silmi ära, kuigi üks oli ta ju ise näinud, kuidas isand oli kitse eelmisel päeval ohverdanud. Soodsa kaubitsemise ja õnneliku kojujõudmise kindlustamiseks. Tõmbas noaga kitse kõri läbi, hoidis looma pead, kuni see enam ei liigutanud, ja nõjatus siis kätega kivile... Mereema, tee läänetuult! Verised käejäljed peaksid kivil praegugi veel nähtavad olema.

Või tuli see lehk nüüd mujalt, kes teab. Ümber kivi vedeles teisigi konte ja mädanevaid ohvrijäänuseid, üks enamiku olid koerad ja metsaloomad mujale tassinud, kuid Atko mäletas selgelt, et kitse ohverdamise ajal oli ta silm pidama jäänud inimese lõualuule. Vanem ema kodus oli rääkinud, et näljaaegadel ohverdati jumalatele ka inimesi. Ju nad siingi nii olid teinud.

Eitede jutu järgi elas siinse kivi sees Mereema tütar Annu. Tegi ukсед lahti neile, kes meeldisid, ja mõne kutsus sissegi. Need läksid ja jäid ning mahajääjad pelgasid seda kohta. Atko tundis, kuidas hirm selgroogu mööda alla valgus ja jäsemeid kangestas. Must kogu, kes kivi kõrvale rippus, näis pealegi liigutavat ... iseäranis kohutav tundus miskipärast mõte sellest, kui tont oma sarvilise näo järsku tema poole keeraks. Atko pidi tahtejõudu pingutama, et mitte alla vanduda teda järsku igast küljest pitsitavale ebamäärasele tundele, nagu juhtuks kohe midagi pöördumatult õudset.

Ta ei pidanud end aravereliseks meheks ja kindlasti ei arvanud seda temast ka teised. Ta võis seista lahingurivis ja vaadata surmale otse silma, aga see pidi jääma inimeste vahele. Ja kui aus olla, ega seegi oskus polnud iseenesest tulnud. Atko mäletas selgesti oma esimesi lahinguid, kuid ajapikku oli ta õppinud paanikat maha suruma ja teatud asjadele mitte mõtlema. Aga Mereema tütarde elukohad ja salapärased küllakutsumised, millest rahvas rääkis ... kuidas pidi inimene sellistes olukordades tegutsema, oli Atkole alati segaseks jäänud. Ja mis häda sundis isandat öisel ajal just siin kokkusaamist korraldama?

Õhtu oli olnud meeldiv ega valmistanud kuidagimoodi ette selleks ootamiseks siin kuuvalguses. Nad olid käinud Hirve kaubakeskuses, sõudnud juba varavalges Lemmelõivi sadamast välja, et varakult kohal olla. Hirve polnud kauget, nad aerutasid sisse Hirvejõe suudmest ja jäid pidama seal, kust linnus juba kaugemalt aimuma hakkas. Suuremaid kaupu neil kaasas polnud, kaks kotitait vinnati orjade turjale ja asuti teele, ilma et oleks hakatud palkama paadimeest. Nad olid müüinud enamiku kaasavõetud karusnahkadest ja suurema tingimise ka ühe orjarest, saanud ise mitme võru ja odaotsa jagu jõukamaks ning

uudistanud pärani silmi linnust, mille rävalased olid justnagu veelgi suuremaks ehitanud.

Pikalt aega vaatamiseks ei jäänudki, üks pronksimeister teadis rääkida, et svealased olevat ka siinmail sõitmas. Iseäranis nimi Rolftan oli pannud isanda kõrvu kikitama, see oli ta vana veresõber noorusaegade seiklustest kusagil idas ... kutsuti seda nüüd Jarm ... või oli see miskit muud. Atkole ei jäänud nimed hästi meelde. Igatahes hakkas isandal järsku väga kiire ja asi lõppes nii, et kogu Purtsi seltskond randus taas Lemmelõivi sadamas, kuigi esiti oli kavatsatud siht otse kodu suunas võtta. Kõik sellepärast, et svealaste kuningas Vedje oli Lemmelõivi juurde külaskäigule saabunud ning temaga koos isanda sõber Rolftan.

Lemmelõiv käitus kuningate vääriliselt ning kutsus kogu seltskonna enda juurde pidusöögile, millest enamik svealasi küll viisakalt keeldus. Ka isand pidas miskipärast mõistlikuks osad mehed laeva jätta. Lõpuks läksidki Lemmelõivi mõisa vaid isandad koos väljavalitud sõdalastega, jättes ülejäänud laevadele vahti pidama.

Pidu oli vägev. Süüa oli külluses, liha suurte tükkidena hautises, lauale toodi isegi saia ning õlut ja magusat mõdu voolas ojadena. Ja kui veel see svealaste kuningas Vedje laulma hakkas ... siis vakatasid nii sõdalased kui ka emandad ja tüdrukud. Iseenesest juba kiilanema hakkav mehike, kelle uhke kuub kuidagi ei suuda varjata, et vägilane selle sees pole enam esimeses nooruses, aga milline hääl! Kuidas ta laulis kangelastest, omas keeles muidugi, kuid tõlk andis oma parima.

Kuigi, nojah ... üks kangelastest, kes pärines, nagu tõlk oli seletanud, huntide soost, ta tappis rakoni. See on selline tiibadega sisalik, suur nagu karu ja sama ohtlik vist ka. See hunt-mees igatahes sai ta varanduse endale ja naise veel pealekauba ... või kutsus nüüd see naine ta omale meheks just sellepärast, et rakonit tappa? Atko ei suutnud õieti meenutada, sellised täpsemad asjad kippusid tal peas tihtipeale sassi minema. Ja eks need lood olid ju segased ka, ega neist igaüks aru ei saagi, tõlgi nii hästi kui tahad.

Atkole tegelikult päris meeldis see svealaste kuningas Vedje, kuigi räägiti, et ta olla liiga vana või liiga kõlbmatu. Tõsi, Atko oli kuulnud mornimaidki lugusid. Midagi oli toimunud Vedje-kuninga viimase retke ajal Jarma maale, igal juhul oli üks svealaste merekuningatest sinna jäänudki, samas kui Vedje aerutanud teiste meestega allavoolu ja väitnud, et metsast tagasi jõudmata sõjakaaslased naganii koolnud... Kuri! Jarma maal polevat sõjamehedki tavalised, vaid hoopis nõiad võitlevat koos sõdalastega ja tegevat udu või tuult nii, nagu neile sobib.

Isand oli Atkole maininud, et reetmine ootab kättemaksu ja et hulk svealaste suurmehi enam ei toetavatki Vedjet kui kuningat. Eks tõsi ta on, isand ja kuningas peab oma meeste eest seisma, selleks ta ju kuningas on ... kuigi, eks sedagi ole nähtud, et mida suurem isand, seda puhtamana ta sogasest veest välja ujub.

Hobune hirmahtas vaikselt. Atko võpatas ja tuli tagasi läägelt haisvasse õhe. Eemalt kostis valju võõrkeelset juttu, isegi sellest aru saamata võis taibata, et rääkijad olid teel kivi juurde. Kulus vaid hetk, enne kui Atko tundis põõsaste vahelt piiludes ära svealaste kuninga Vedje, Rolftani, isanda ja veel kaks meest, kes Lemmelõivi juures õhtusöögil olid lustinud.

Miks, tont võtku, nad kõik nüüd öösel siia tulevad? Samas oli see ka kergendus, mitu meest on ikka mitu meest ja isand pealegi omainimene ... korraga ei tundunud sarviline pea teiba otsas enam sugugi nii jõletu ja varasem pelgus kivi sees elavate olendite ees näis lausa naeruväärt. Isegi kui Annu peaks järsku välja ilmuma, küllap siis isand juba teab, kuidas olla või mida teha ... alati on teadnud.

Hääled tulid lähemale ja peatusid kivi juures. Keegi mees, küllap vist kuningas Vedje, seisatas kitsekorjuse ees ja rääkis midagi, ise kergelt taarudes. Sõnadest, mis tundusid justnagu midagi pilkavat, ei saanud Atko aru; tema teadmised svealaste keelest olid üsna kesised. Kuningas oli küll vahel ise ka rääkinud mingeid sõnu, mis kõlasid nagu maakeel, aga ega keegi sellestki päris selget sotti saanud. Täis olid nad ka kõik kui aamid ... olid nad tulnud siia ohverdama pühal täiskuuööl? Kuningas Vedje ja teised sõjaisandad kadusid juteldes ja naerdes kivi taha ja seega põõsastest piiluva Atko silmist.

Nüüd, kus harjumatus ümbrusest tingitud pinge oli lahtunud, läksid mõtted koduvallale ja nooremale tütrele, kellele ta viimasel kodusviibimisel oli kinkinud terve väikese puust lambakarja. Oli selle laevasõitude pikkade vahepeatuste ajal ise nikerdanud, sobivad saarepuutükidki just selleks tarbeks kaasa võtnud. Tütrekese silmades oli löönud sädelema siiras rõõm, kuigi juba Atko koju saabudes oli laps hüpnud ja karelnud ta ümber ja igal võimalikul juhul tasakesi kallistanud. Lapsed Atkole meeldisid, kuid noorim tütar oli tema lemmik, teised lapsed pealegi kõik suured juba. Tütar oli rääkinud, et tahaks mõnda lehmakest ka oma puukarja sekka ja vasikat, miks mitte seegi nikerdamistöö ette võtta, nagu nii pole tihtipeale muud kui oodata... Isanda terav kutse tõi Atko taas maa peale.

Kuningas Vedje lebas kääras, korralikult palmitsetud habemega nägu üleni verrega kaetud ja pea kuidagi kummaliselt kõveriti, tema upitamine hobuse selga oli paras tükk tööd isegi mitmele mehele. Kuningas, kes tuli Mereema jutule, aga kadus ja no küllap siis jäigi külla Mereema tütrele ... see tundus Atkole järsku vastupandamatult naljakas. Või siis sedamoodi see käibki. Annu palus sisse ja Vedje läkski, isand vaid veidi aitas minemisele kaasa! Silme ette kerkis peaaegu et elav pilt sellest, kuidas ta varsti istub kojas tuleaseme ümber ja räägib juhtunust naisele ja kodakondsetele. Kõik naeravad ja vaatavad teda imetleva pilguga...

Äkki jõudis Atkoni teadmine oma väljavalitusest. Temalt just nimelt ei oodatud, et ta juhtunust räägiks. Iseasi, et ega ta ju täpsemalt polnud näinudki... Kivi juures Vedje igal juhul kadunud oli. Naisele vast ikka võib kivist ja kuninga kadumisest natuke mainida, ei saa ju oma naisega rääkimist ka päris ära keelata. Ja millal enne saladused nende kojast edasi on lekkinud. Teistele laevameestele ... neid ei olnud usaldatud.

Teel randa mainis Atko ikkagi ka isandale, kui naljakas see on, et svealaste kuningas läks külastama Mereema tütart ja näe, ei tulnudki tagasi. Isand vaid mühatas vastuseks.

Aovalges võttis laev suuna itta, Virumaa poole.

Uue ajastu algus

5.–6. sajandit peetakse kõikjal Euroopas suurte muutuste perioodiks. Vahe-mere ümber varises kokku Lääne-Rooma riik, Euroopa maade elanikke ja nende harjumuspärasest elukorraldusest ründasid järjest uued ja uued rändrahvad, üks sõja-kam kui teine. Maailma ajaloos ongi seda ajajärku nimetatud rahvasterännuajaks. Termin on käibel ka neil aladel, kuhu rändrahvaste hordid tegelikult ei jõudnudki, sealhulgas Põhja-Euroopas ja Eestis. Muudatused ei piirdunud siiski vaid sõjaliste rünnakute ja vallutustega, vaid hõlmasid ka majandust ja ideoloogiat, tegelikult kogu maailmakorraldust.

VIIKINGIAJA-EELNE EESTI

Rauaaegset Eestit katsid lõputud sood ja metsad, mille vahele olid kiilutud suuremad ja väiksemad põllulapid ühes nende keskel lõsutatavate väheldaste, madalate majakestega. Kevadel ja sügisel, teede lagunemise aegu, muutus suur osa küla-dest ja taludest sama hästi kui ligipääsmatuks, kuid ka suvised ja talvised teed olid tänapäevastega võrreldes vaid kitsad ja raskesti läbitavad rajad. Mõnevõrra lihtsam oli küll talvel, kui sai kasutada lagedaid külmunud soid ning otseteid üle nende, samuti oli suhteliselt kerge liikuda piki jäätunud jõgesid. Samas võib veel Läti Henriku kroonikastki lugeda, kuidas küladevahelised üle põldude ja läbi metsa kulgevad talvised teed ahenesid rohke lume puhul kitsukesteks radadeks, mida mööda inimesed pääsesid liikuma vaid üksteise järel rivis.

Pilvistel ja kuupaisteta öödel võis maailm muutuda nii pimedaks, et polnud võimalik eristada, kust tee üldse läks. Selles kottpimeduses varitsesid hundid, hädaoht, mis tollal oli enam kui tõsiseltvõetav. Inimeste jaoks, kuidas kellelegi, olid aga ehk veelgi hirmutavamad tundmatut päritolu ööelukad, tondid ja vaimud, kellest nii mitmestki on säilinud viiteid eesti folklooris. Lisaks pidev oht teelt kõrvale kalduda, sest korra juba eksinud, ei pruukinud rändaja leida õiget suunda enam aovalgeski. Tollases Eestis oli võimalik ekselda metsade ja soode

vahel päevi ning kauemgi veel, enne kui taas satuti inimeste eluasemele. Polnud ebatavaline, et tee kaotanu pidi jätma elu külma, nälja ja kiskjate tõttu. Veidi lihtsam oli täiskuu ajal ja eriti talvel, mil lumehelendus muutis maailma märgatavalt valgemaks, kuid üldjuhul püüti siiski pimedas rändamist vältida.

Enne viikingiaega ja viikingiajal elas valdav osa inimesi küldes, millest enamik paiknes umbkaudu samades kohtades, kus külad ja mõisad hilisematelgi aegadel. Arheoloog Andres Tvauri on hiljaaegu pakkunud välja oletuse, et Eestis olid kuni 11. sajandini levinud peamiselt üksiktalud.¹ Samas pole ta oma oletust kuigi veenvalt suutnud põhjendada ning mõned tema toodud argumendid, näiteks et üksiktalud olid kuni 11. sajandini valdavad ka Lõuna-Skandinaavias, põhinevad lihtsalt valearusaamal viidatud artiklitest. Mujal Põhja-Euroopas, kaasa arvatud põhjapoolses Lätis, on arheoloogilised kaevamised paljastanud külasid hoopis varasemast perioodist kui viikingiaeg. Eestist ühtegi taolist talu ega küla seni välja kaevatud ei ole, mistõttu siinset asustuspilti rauaajal võib vaid oletada.²

Asustusarheoloogias on rusikareegliks, et inimeste eluasemed paiknevad tavaliselt põllumaade keskel, kalmed aga enamasti põldude äärealadel või ka põldude sees kõrgematel küngastel. Taolisi kalmeid on Eestist teada rohkesti ning eri aegade kalmed markeerivad selgelt samu põllualasid ehk kunagist asustatud kohta. Kui säärases kohas on muinasaja lõpust teada küla, pole mingit põhjust oletada, et sama põlluala kasutas varem vaid üks talu. Tõsi, 11. sajandist varasemate külade kultuurikihti on arheoloogiliselt harva tuvastatud, kuid sellel on ilmselt muud põhjused, alates asjaolust, et suurem osa vanu külasid on tänapäevaks tõenäoliselt jäänud hilisema asustuse alla.

Milline võis olla küla või ka talu sisemine jaotus, sellest puuduvad igasugused andmed. Loogiline on arvata, et osad talud kas küldes sees või neist vahetult väljaspool olid teistest suuremad ning kuulusid kunagistele ülikutele. Tõenäoline, et need olid suurperede eluasemed, kus üheskoos võisid elada mitme venna või õe perekonnad, lisaks muid sugulasi, teenijaid, sulaseid ja orje.

Viikingiaja-eelses Eestis polnud mõistagi linnu, aga ka linnuseid oli veel vähevõitu. Rohkem leidus linnuseid Sise-Eestis, eriti Kagu-Eestis. Ranniku-Eestist on sellest perioodist kindlalt teada vaid kolm linnust – Iru, Jägala ja Asva (joonis 1.1). Tollases maailmas, kus enamjagu inimesi veetiski oma elu peamiselt kodukülas ning naaberkülassegi minek võis olla suur ettevõtmine, pidi linnuse külastamine kujunema tõeliseks elamuseks. Kui toimus mingi laat või kogunemine, oli linnuses alati rohkesti inimesi, käsitöölised pakkusid müügiks kaupu ning talupojad oma saadusi, sai kuulda uudiseid naaberaladelt ja hea õnne korral ehk ka laiast maailmast.

1 Tvauri 2014, 281–284.

2 Küladest ja taludest loe lähemalt kaheksandast loost.

Joonis 1.1. Saaremaale Asvasse, enam kui tuhat aastat tagasi hüljatud kindlustatud asula kohale, püstitati 7. sajandi paiku uus linnus. Linnamäe praegune, madalate vallidega kaju ongi pärit sellest eelviikingiaegsest kindlustisest, mis ilmselt oli seotud piki saare lõunarannikut kulgenud mereteega. Foto on tehtud varakevadel, mil linnuse kõrval olev liigniiske ala on veega üle ujutatud. Foto M. Mägi (2001).

Ei tasu siiski arvata, et kõik inimesed istusid suurema osa elust vaid koduseinte vahel. Viimaste aastate teadusuuringud Euroopas on viinud üllatuslike tulemusteni, mille kohaselt seni uuritud esiajaloolistest inimestest mitmed, sealhulgas naised, on oma eluajal võtnud ette pikki ja korduvaidki rännakuid. Igal juhul võib arvata, et muu maailma uudised jõudsid mingil kujul ka Eestisse, isegi kui neist võidi siinmail aru saada veidi teisiti kui seal, kust need pärit olid.

KATSUMUSTEROHKE 6. SAJAND

Viimastel kümnenditel on arheoloogid ja ajaloolased tihtipeale kirjutanud kummaliselt külmadest suvedest 530. ja 540. aastatel, mis tõid kaasa laiaulatuslikud, enam-vähem globaalse ulatusega näljahädad.³ Euroopa lõunapoolsemates maades, kus tunti kirjakunsti, on suvised aastatel 536–537 kirjeldatud tõeliselt maailmalõpuendelistena: kaks järjestikust suve olid külmad ja päikeseta, samas kui maailm mähkus omapärasesse kuiva uttu. Loomulikult viis see totaalse ikalduse ja näljani,

3 Gunn 2000.

mille tagajärjel surnute arvu kohta on esitatud erinevaid oletusi, üks hirksam kui teine. Väiksemas ulatuses kordus sama aastatel 540–542. Tegu oli ülemaailmse nähtusega, mida on kirjeldatud ka näiteks Hiinas ning registreeritud Ameerika tollastes tsivilisatsioonides. Asja tegi kordades hullemaks ulatuslik katkulaine, mis Euroopas tappis inimesi mitmete üksteisele järgnevate puhangutega eriti vahemikus 541–561. Seda nn Justinianuse katku on sageli võrreldud 14. sajandist tuntud Musta Surmaga. Nagu Must Surm, hääbus ka Justinianuse katk iseenesest 6. sajandi viimastel kümnenditel.

530. aastate looduskatastroofi põhjustaja pole täpselt teada, kuid üsna kindlasti mõjutas see ka põhjapoolset Euroopat. Suur osa varem põllustatud alasid Põhja- ja Kesk-Euroopas kasvas 6. sajandil uuesti metsa. Meieni säilinud puidu kasvuringidest on näha, et 530.–540. aastaid iseloomustasid erakordselt halvad tingimused, eelkõige külm ilm ja talvine pakane. Pole ka imestada: 536. aasta suvel tuli lumi maha isegi Mesopotaamias. Rootsi uurijad Bo Gräslund ja Neil Price on oletanud, et need kohutavad aastad kajastusid 13. sajandi algul kirja pandud „Noorema Edda“ selles osas, kus on juttu *Ragnarök*'ist, maailma hävingust. *Ragnarök*'ile pidi ettekuulutuse kohaselt eelnema *fimbulvetr* ehk Suurtalv,⁴ mida kirjeldatakse kui ülimalt pakaselist ja lumerohket talve, mis kestab suvedeta järgemööda kolm aastat. Rootsi uurijate arvates kajastub selles kirjelduses tegelik kogemus 530. aastate looduskatastroofist, mis pidi kaasaegsetele mõjuma kui algav maailmalõpp. Isegi kui inimesi suri nagu kärbseid, lõppes külm ikkagi ühel hetkel, päike tuli taas välja ja elu läks edasi. Kogemus maailmalõpust projitseeriti niisiis kaugemale tulevikku.

Põhja-Euroopa kohta pole nii ammu ajast kirjalikke allikaid, mis lubaks kasvõi kaudseltki oletada, kui palju inimesi hukka sai. Arvamusi on seinast sein, alates oletusest, et nälja ja katku koostöö tulemusena hävis pool või isegi enam elanikkonnast. Leidub aga ka uurijaid, kelle arvates põhjapoolne Euroopa pääses nälja küüsisist suhteliselt kergelt ning katk siia üldse ei jõudnudki.⁵ Võib arvata, et tõde on kusagil vahepeal. Kindel on igal juhul see, et hiljemalt 7. sajandi alguseks olid saabunud taas paremad ajad ning kuigi selgi aastasajal leidis külmemaid ja soojemaid perioode, läks elu siiski kõikjal taas ülesmäge. Kaheksandal sajandil algas kliima soojenemine ning järgnevat kaht sajandit, viikingiaega, võib iseloomustada kui looduslikus mõttes väga soodsaid.

Kliima jahenemine langes tegelikult pikemasse perioodi enne viikingiaega ning sai alguse juba enne 5. sajandit. Kolm järjestikust talve külmade, päikese- paisteta suvedega oli aga ilmselgelt hukatuslik tollases maailmas, kus elati niigi

4 Rein Sepa tõlkes Igikestev talv, „Noorem Edda“.

5 Erinevad arvamused vt Jones 2000; Solberg 2000, 201–202; Gräslund & Price 2012; Eesti kohta vt Tvaauri 2014, 275–281; Mägi 2013.

peost suhu ning pidevas ikalduste pelguses. Hiljemalt esimese aasta lõpuks pidi enamiku inimeste toiduvaru otsas olema ning edaspidi sõltuti suuresti vaid jahisaagist või kalapüügist, ehk ka muust metsast hangitavast toidust. Drastiliselt vähenes samas loomade arvukus, kuid isegi ilma selleta poleks ainuüksi jahtkalapüük suutnud kuidagi ära toita kogu tollast rahvastikku. Põllumajanduslikus ühiskonnas elab alati tunduvalt rohkem inimesi kui püügimajanduslikus, sest peamine toit tuleb just põllult ja kariloomadest. Kõik „üleliigsed“ suud olid viljelusmajanduse lakkamisel surmale määratud.

Kuuenda sajandi loodusoludes peituvad viikingiaja alged, kuigi selle ajastu „päris“ alguseni jäi siis veel ligi paarsada aastat. Sai toit otsa oma külas, jäi ainsaks ellujäämise võimaluseks minna ja võtta naaberkülalt vägisi, mis veel võtta andis. Ellu said jääda vaid kõige tugevamad ning eeskätt need kogukonnad, kus oli piisavalt sõdalasi. Kuigi ka 5. sajandi esimese poole ühiskond polnud mingi õigusriik, oli see tõenäoliselt reguleeritud terve rea tavade ja õigustega, mis suurema osa ajast tagasid turvatunde ja mingigi kindluse. Juba 5. sajandi lõpuosas ja eriti 530. aastatel see tasakaal eeldatavalt kadus ning asemele astus kõikide sõda kõikide vastu, vähemalt teatud perioodidel. Tulemuseks oli sõjameeste osatähtsuse hüppeline kasv kõigis Läänemere maades, mis tõi kaasa sotsiaalse hierarhia kiire süvenemise. Pole ilmselt juhuslik, et just neil aegadel sündisid laulud ja jutustused kangelaslikest sõdalastest ja kuningatest, mis pidid õigustama uut maailmakorraldust. Tuntumad neist on „Beowulf“, lood hunnide kuningast Attilast ning „Nibelungide laul“, aga kindlasti veel paljud muud jutustused ja laulud, mis pole meie päevini säilinud.

RELVAD – SÕJAKATE OLUDE TUMMAD TUNNISTAJAD

Eesti kalmed erinesid märgatavalt naaberaladest juba meie ajaarvamise esimesel viiel sajandil, nn Rooma rauaajal ja rahvasterännuaja algul ehk perioodil enne 6. sajandi katastrofaalseid olusid. Eelkõige puudutas see kaht aspekti. Esiteks, siinsed matused olid sellised, kus surnute luud olid täiesti segamini ning matmis kohas pole seega enam võimalik indiviide eristada. Teiseks, matusepanuste hulgas peaaegu puudusid relvad. Mujal maailmas, enamasti küll varasematel aegadel, on individuaalsete matuste ja relvamatuste ilmumine käinud käsikäes ning tavaliselt peetakse seda märgiks ühiskonna suuremast hierarhiseeritusest, nii-öelda pealikuühiskonna väljakujunemisest.

Komme relvi matusesse kaasa mitte anda ei tähenda, nagu oleks tollases Eestis sõdalased puudunud, seda kindlasti mitte. Polnud ju ka keskaegses ühiskonnas tavaks haudadesse relvi panna ega tehta seda tänapäevalgi. Nähtus viitab

siiski, et suguvõsa ja perekondlik kuuluvus olid tollaste inimeste jaoks olulisemad kui mõne konkreetse isiku sõjaline võimekus. Perekondlikku kuuluvust demonstreeriti suguvõsa matmiskohaga – tarandkalmega – ning rikkalike ehetege. Arvata võib, et rüüsteretki ja sõjalisi konflikte jagus siiski ka tollasesse Eestisse, eriti kui võtta arvesse, et paljudel meie naaberaladel olid samal ajal levinud rikkalike relvadega sõjamehematused.

Osalt juba alates 5., eriti aga alates 6. sajandist ilmusid relvad ka Eesti kalmetesse. Tõsi, see nähtus iseloomustas eelkõige Ranniku-Eestit, mis on alati olnud kultuuriliselt tihedalt seotud Läänemere teiste randadega. Sisemaal hoiti surnute matmisel hoopis kangekaelsemalt kinni vanadest tavadest, olgu hetkeolud millised tahes.

Saaremaalt on vähemalt kahest kohast – Lepnast ja Pajust – teada tolleaegseid surnumaju suguvõsaliikmete luudega, mille juures oli ootamatult palju relvi (joonis 1.2).⁶ Lääne-Eestist on leitud tolle perioodi relvi samal ajal sinna ilmunud struktuuritutel kividega kaetud väljadelt, mida nimetatakse kivivarekalmeteks. Ehmja kalmest on avastatud ka terve rida matuselohke nii põletatud kui ka põletamata inimluudega. 6.–7. sajandi leitude seas on neist saadud samuti üsna palju relvi ja näiteks kilbikuplaid.⁷ Sise-Eestisse sel ajajärgul ilmunud kääbastes relvad praktiliselt puudusid, üldse oli seal silmatorkavalt vähe panuseid.⁸

Relvade kaasapanemine kalmetesse lõppes õige pea, arvatavalt juba 7. sajandi lõpuosas. Tegelikult näis üldse lõkavat komme surnutele teispooldusse asju kaasa anda, sest kuigivõrd pole leitud ka muid esemeid. Mõnedel Eestit ümbritsevatel aladel olid sel perioodil rohkete relvadega matused tavapärased ja seal räägitakse

Joonis 1.2. Saaremaale Lepna surnumajja oli kogutud kokku suurem hulk relvi, millest enamik oli peaaegu tundmatuseni läbi roostetanud. Pildil on kaks paremini säilinud odaotsa ja võitlusnoa katke, kõik 6. või 7. sajandist. AI 6533: 1; SM 10372: 325, 16. Fotod M. Mägi.

6 Mägi 2005.

7 Mandel 2003, 30–37.

8 Aun 1992, 78–110.

just sõjameheühiskonna tõusust, varaste kuningate esilekerkimisest ning sissejuhatusest viikingiaega. Naabermaal Soomeski peetakse 7. sajandit üldse kõige rikkalikumate relvamatustega perioodiks. Viimased on, tõsi küll, levinud neis rannikupiirkondades, kus läbi aegade on täheldatav Rootsi äärmiselt tugev kultuurimõju.

Matmiskombestiku „tagasipöördumises“ vanade tavade juurde võib näha Eesti ja üldse suurema osa läänemeresoomlaste ühiskondliku struktuuri püsivust üldjoontes samasugusena kui meie ajaarvamise algul, ka läbi 5.–6. sajandi suurte muudatuste, looduskatastroofide ja katkulainete. See oli maailmakorraldus, kus inimese koha elus otsustas tema suguvõsa ning seda hoopis ulatuslikumal määral kui hilisemast ajast teada olevates ühiskondades.

SÕJAMEHED JA RÄNNUMEHED

6.–7. sajandi rahutud olud tingisid ilmselt ka läänemeresoomlaste ühiskondades selle, et sõjamehed muutusid kogukondade eluspüsimiseks hädavajalikeks. Eespool sai mainitud 6. sajandi näljahädasid ning naabrite neist tingitud vastastikuseid rünnakuid, kuid ohtu kujutasid endast ju ka kaugemad alad, eriti baltlaste ja germaanlaste sõdalasühiskonnad, mis olid muutunud varasemast hoopis agressiivsemaks. Kõik see kokku pidi paratamatult viima selleni, et ka Eesti aladel kasvas sõjameeste osatähtsus kiiresti, mis küllap avaldus mitte üksnes surnutele kaasa antud relvades, vaid ka väärtushinnangutes ning eri maade sõdalaste omavahelistes kontaktides. Ehk teisesid ka mütoloogilised kujutelmad, milles varasemate jumaluste kõrvale võisid ilmuda sõjakamad jumalad, osa neist tõenäoliselt naaberalade mõjutusel.

6.–7. sajandi Eesti sõdalaste kohta on tegelikult väga vähe teada. Võib arvata, et suurem osa relvakandjaid mehi oli tollal veel tihedalt seotud oma suguvõsaga, ehk ka suguvõsade grupi või külaga, kus neid igapäevases elus oleks olnud raske eristada teistest talupoegadest. Kuuenda sajandi Eesti sõjamehest võiks oodata, et tema pealik pärines ta enda lähikonnast või koguni suguvõsast ning nende omavahelised suhted olid paljuski tingitud just sellest samast ühisest kuuluvusest. Raske öelda, kas ja kui palju võis juba tollases ühiskonnas leiduda noori mehi, kes tulid kusagilt mujalt, kuid astusid mõne pealiku teenistusse, nagu see oli levinud viikingiajal. Sellised sõdalased-kaaskondlased olid seotud eeskätt konkreetse pealikuga. Nagu hiljem näeme, viis see täiesti eraldiseisva sõdalaste kihi kujunemiseni, millest väljapoole jäid nii naised-lapsed kui ka mittesõdalastest mehed. Sõdalased jagasid samu väärtusi eeskätt isekeskis ning teiste omasugustega, olgu või vaenlastega. Olulisel kohal nendes väärtushinnangutes oli ustavus pealikule ning pealiku kohustus seista oma meeste eest.

Et oli teisigi, kes ei piirdunud üksnes naaberkülade ja lähima linnuse külastamisega, sellest annavad tunnistust mõningad Eestist leitud kaugel päritolu asjad. Nagu enamik muid arheoloogilisi esemeid, pärinevad ka need suures osas kalmetest ja ehk just sellepärast valdavalt 5.–6. sajandist. Seevastu 7.–8. sajandi relvad ja luksuslikumad ehteasjad on enamasti kas juhuleiud, mis võivad muidugi olla pärit ka mõnest lõhutud kalmest, või on need teada omaaegsetest ohverdamiskohtadest ja peitleidudest, kusjuures suur osa viimastest on ilmselt samuti ohverdused (joonis 1.3).

Eestist ja eriti Soomest on leitud arvukalt väiksemaid ehteasju, näiteks vöönaaste, mis olid valmistatud Okaa ja Kaama jõgede ümbruses tänapäeva Moskvast ida pool. Tollal elasid sealkandis, samuti mujal Volga jõe keskjooksul, soome-ugri keeli rääkivad rahvad. Pole võimalik öelda, kas need nn Permi päritolu asjad jõudsid siia isiklike kontaktide kaudu või rändasid naabrilt naabrile vahetuskaubanduse käigus, kuid esimest võimalust ei saa kindlasti välistada. Teekond Läänemerelt Volga jõe kogus kuulsust mõnisada aastat hiljem, viikingiajal, mil seda hakati nimetama Idateeks. 5.–8. sajandini jõudis sealsete soomeugrilaste omanäolisi ehteid ja vöönaaste küll Soome ja Eestisse, peaaegu üldse mitte aga Skandinaaviasse. See oli suure buumi eelne, tõenäoliselt naabrite keelelisele sarnasusele ja karusnahakaubandusele tuginev algne kaubitsemisvõrgustik, milles Läänemere-äärsetest rahvastest domineerisid selgelt veel läänemeresoomlased.⁹ Põhjala muinasjutulistest saagades on Soome lahest ida poole jäävaid põhjaalasiid nimetatud *Bjarmaland*’iks.

Üks koht Põhja-Eestis, kust Permi päritolu vöönaaste leitud, on Proosa kivi kalme Tallinna lähedal, kahe ja poole kilomeetri kaugusel Iru linnusest ja asulast.¹⁰ See oli kohalikes oludes täiesti tavapärane, pikemat aega kasutusel olnud kivi kalme, millest saadud rikkalikust leiumaterjalist lõviosa esindas samuti täiesti kohapealseid esemetüüpe. Leiti ka päris palju 5.–6. sajandi relvi. Lisaks Permi naastudele tuli kalme kivide vahelt välja kogum Lõuna-Skandinaavia

Joonis 1.3. Varaviikingiaegne topsikujuline sõlg Kasarist Lääne-Eestis. Selliseid sõlgi kandsid jõukad Skandinaavia naised. Foto I. Jets.

⁹ Rootsi arheoloogidest on Idatee algsele soome-ugri ilmele viidanud eriti Callmer 2000.

¹⁰ Selirand & Deemant 1985.

Joonis 1.4. Rahvasterännuaegsest Lõuna-Skandinaaviast Tallinna lähistele Proosa kalmesse jõudnud luksuslikke esemeid: mööganupp (3) ja metall-pealistised. TLM 15109: 136; 15740: 42; 14335: 18; 13943: 274. Fotod M. Mägi.

Joonis 1.5. Skandinaaviapärase ornamendiga 5.–6. sajandi ese Tallinna lähedalt Proosa kalmest, mille omaaegne funktsioon pole päris selge. Võimalik, et tegu on ebatavalise kujuga pandlaga. Kalmest kaevanud arheoloogid ristasid asjakese Pontuks. TLM 14847: 86. Foto M. Mägi.

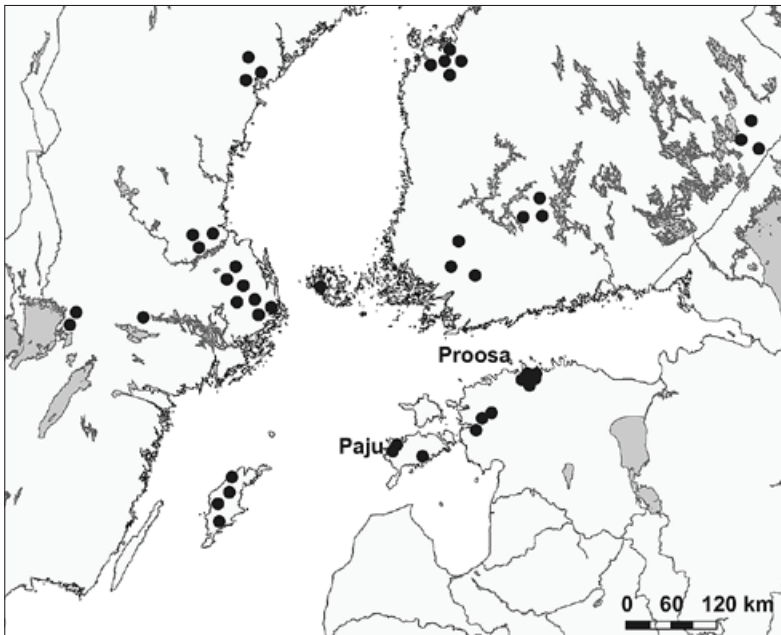
päritolu 5.–6. sajandil valmistatud luksusasju (joonis 1.4). Kokku oli taolisi leide üle paarikümne, millest silmatorkavamad olid ajastule iseloomuliku rõngaspeamõõga nupp, võimalik et mingi kasti või isegi raamatu peal olnud kullatud pronkskaunistus ja veidi pannalt meenutav, ebaselge otstarbega, kuid väga peene töötluse ja ornamendiga loomapeaga ese, mille arheoloogid parema seletuse puudumisel ristasid Pontuks (joonis 1.5). Lisaks oli leidude hulgas koguni kuusteist hõbeda ja kullatisega agraffnööpi (joonised 1.6 ja 1.7). Neid ümmargusi loomornamendiga dekoreeritud nupukesi kandsid Põhjala pealikud mitmel pool oma kuue küljes, näiteks omamoodi mansetinööpidena varruka alläärel või vahel kuue alumistes nurkades. Mõned agraffnööbid võisid olla kinnitatud ka vööpandlale. Tervelt kuusteist nööpi andsid seega tunnistust kas erakordselt mõjukast pealikust, kes taolist toredust enesele lubada võis, või pigem ehk sellest, et Skandinaavia päritolu luksusasju oli antud kaasa mitmele surnule. Inimeste luud olid Proosal, nagu Eesti kalmetes tüüpiline, täielikult segamini.

Proosa kalmet kaevanud arheoloog Kaupo Deemant on koos Jüri Selirannaga avaldatud artiklis oletanud, et luksusasjad olid pandud kaasa mõnele Skandinaavia pealikule, kes oli juhtunud surema Iru kaubitsemiskeskust külastades.¹¹ Niisiis pidi see oletatav pealik olema maetud kohaliku eliidiperekonna kalmesse ja läbinisti kohalikke tavasid järgides. Tõenäolisem on, et skandinaavia- ja permipärase asjad pandi kaasa ikkagi kohaliku ülikusuguvõsa silmatorkavamatele sõdalastele, kel oli sidemeid ja kes

¹¹ Samas.

Joonis 1.6. Agraffnööbid Proosa kalmest. Selliste ornamenditud ja sageli kullatud nõobikestega kaunistasid 5.–6. sajandi ülikud näiteks kuuehõlma nurki ja kaelust või vöökinnitust. TLM 15109: 15, 21, 27; 13943: 90; 13213: 33; 14335: 33; 14847: 8, 77. Fotod M. Mägi.

Joonis 1.7. Salini I stiilis kaunistatud agraffnööpide levik Põhja-Euroopas. Kaart põhineb: Lamm 1972; Kuiv 1991. Praeguseks on selliseid kaunistusi leitud ilmselt rohkem, kuid vaevalt et see on oluliselt muutnud nende levikuala. Joonis M. Mägi.

olid ehk isegi korraldanud retki nii itta kui ka läände. Esemed ei pruukinud jõuda kalmesse ühe isiku matmise tulemusena ning läänest ja idast toodud asjad ei pidanud tingimata olema sama surnu panusteks. Ometigi annavad need tunnistust Põhja-Eesti elanike aktiivsest vahendajarollist ajal, mil viikingite Idatee alles hakkas kuju võtma.